

De sneeuwpoppen van Smeken en de sneeuwpoppen van Pleij

MARJOKE DE ROOS

In 1935 citeerde W. van Eeghem in zijn overzicht van Brusselse rederijkers uit de vijftiende en de zestiende eeuw een passage uit een stadskroniek, waarin gewag wordt gemaakt van de strenge winter van 1511¹. Die passage is van belang, omdat erin vermeld staat dat de Brusselse stadsrederijker Jan Smeken een boekje schreef over al het moois dat er toen te zien is geweest. Op diverse plaatsen en in diverse wijken van de stad waren namelijk 'vele schoone fraeye wonderlycke personaigien van sneeuwe' gemaakt. Het sneeuwpoppenboekje was helaas onvindbaar, verzuchtte Van Eeghem. Maar zie, in 1940 dook een exemplaar van het acht blaadjes tellende, pamfletachtige uitgaafje op bij een antiquariaat in Triest. De bij de Brusselse drukker Thomas van der Noot vervaardigde postincunabel werd verworven door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Vervolgens verzorgden R. Pennink en D. Th. Enklaar een editie van de rijmtekst, die in 1946 kon verschijnen². De bewerkers voorzagen hun tekstitgave van een inleiding, aantekeningen en een schetskaart van de stad Brussel omstreeks 1510, waarop Smekens denkbeeldige tocht langs de ruim 100 sneeuwpoppen is ingetekend. Volgens het gedicht stonden er bijbelse personages van sneeuw (bijvoorbeeld Adam en Eva, David en Goliath, Christus en Maria Magdalena), mythologische figuren en andere helden uit de oudheid (Neptunus, Venus, Hercules, Aristoteles), dieren en wonderlijke gedrochten, maar ook figuren die zo naar de dagelijkse realiteit waren geboetseerd.

De sneeuwpoppen van Smeken verschenen opnieuw ten tonele in de Tede waarmee Herman Pleij op 8 november 1982 het ambt aanvaardde van gewoon hoogleraar in de historische Nederlandse letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. In *De wereld volgens Thomas van der Noot* zette Pleij een ambitieus onderzoeksplan uiteen, dat moest leiden tot een beoefening van de Middelnederlandse letterkunde waarbij 'de noodzaak van het opleveren van synthetische reconstructies ten dienste van het vak in ruimere zin, de disciplines daarbuiten en zelfs de maatschappij in het algemeen' niet uit het bewustzijn van de onderzoeker zou verdwijnen³. De bouwstenen die wij specialisten vervaardigen, zo vervolgde Pleij, worden steeds mooier, gevarieerder en talrijker, maar we maken er geen huizen mee. De destijds door hem aangekondigde synthetische studie met een algemeen literair-historisch karakter, kwam in november 1988 op de markt. Het is een volumineus, rijk gedocumenteerd boek met een titel die staat als een huis⁴. *De sneeuwpoppen van 1511* steekt echter in elkaar als een constructie van de graficus M. C. Escher: het ziet er fantastisch uit, het zit vol ingenieuze details en alles grijpt op een schijnbaar perfecte manier in elkaar. Maar men kan er niet in wonen.

Het door Smeken beschreven sneeuwpoppenfestijn dient als kapstok voor de these die Pleij als uitgangspunt voor zijn studie heeft genomen. In het kielzog van Amsterdamse sociale wetenschappers als J. Goudsblom en Anton Blok treedt hij in de voetsporen van Norbert Elias, wiens

1 W. van Eeghem, 'Rhetores Bruxellenses (15de-16de eeuw)', *Revue belge de philologie et d'histoire*, XIV (1935) 427-448, aldaar 436. Het artikel wordt vervolgd in *ibidem*, XV (1936) 47-78.

2 R. Pennink, D. Th. Enklaar, ed., *Dwonder van claren ijs en snee, een verloren en teruggevonden gedicht van Jan Smeken* ('s-Gravenhage, 1946).

3 Herman Pleij, *De wereld volgens Thomas van der Noot: boekdrukker en uitgever te Brussel in het eerste kwart van de zestiende eeuw* (Muiderberg, 1982) 68.

4 Dat de ondertitel op het titelblad ('Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd') een andere is dan die op het omslag ('Stadscultuur in de late middeleeuwen') kan natuurlijk een ingreep van de uitgever en/of de vormgever zijn. Toch lijkt het me een veeg teken.

beschavingstheorie niet ten onrechte grote opgang heeft gemaakt⁵. Pleij doet er echter nog een schepje bovenop: hij signaleert in de tekst van Smeken en de andere door hem aangehaalde bronnen in het Brussel van omstreeks 1510 niet alleen sporen van een langzaam voortschrijdend beschavingsproces (bijvoorbeeld van zich emanciperende burgers, een toenemende sociale differentiatie, norm- en vormveranderingen in het sociale gedrag c. q. het cultuurpatroon van bepaalde groepen), maar ook en vooral van een — doelbewust en nogal agressief— stedelijk *beschavingsoffensief*. Onder de burgerij van de Brabantse en Vlaamse steden zou in de veertiende eeuw een eerste systematische beschavingsgolf op gang zijn gekomen. Juist in de tijd van Smeken, Thomas van der Noot en andere 'beroepsbeschavers' ziet Pleij een stroomversnelling optreden in die eerste golf, waarbij de stedelijke elite haar culturele normen en waarden wilde opleggen aan de rest van de stedelijke bevolking. De dragers van deze 'burgercultuur' zouden zich ten doel hebben gesteld de overblijfselen van de plaatselijke 'volkscultuur' te onderdrukken of te kanaliseren en in te kapselen in hun nieuwe culturele systeem⁶.

De middelen bij uitstek om dit doel te bereiken waren rederijkersteksten, het drukwerk van Thomas van der Noot en de door Smeken beschreven sneeuwpoppen, zo constateert Pleij. De sneeuwpoppen, de intenties waarmee ze gemaakt zouden kunnen zijn, en de reacties die ze zouden kunnen hebben opgeroepen, verschaffen hem de argumenten die de these van het beschavingsoffensief moeten ondersteunen. Met andere woorden, het sneeuwpoppengedicht dient in het betoog niet alleen als aanknopingspunt c. q. kapstok om de theorie aan op te hangen, maar tegelijkertijd ook als bewijsmateriaal om die theorie te onderbouwen. Het bouwsel van Pleij vertoont derhalve overeenkomsten met Eschers schijnpaleizen en met andere kunstwerken van zijn hand, die zijn opgebouwd uit reeksen moeiteloos in elkaar overgaande vogels en vissen, bedrieglijke beesten die zichzelf in de staart bijten, draaikolken, cirkels en spiralen.

Dit alles klinkt nogal verwarrend. De compositie van Pleij's sneeuwpoppenboek is dan ook niet helder. In zijn enthousiasme om een groots opgezet panorama van de gehele cultuurgeschiedenis van de stad Brussel in de late vijftiende en een groot deel van de zestiende eeuw te schilderen, heeft hij verzuimd om zijn werkwijze en vraagstelling systematisch toe te lichten. En, wat zeker bij de bronnen die hij gebruikt van essentieel belang is, er wordt te gemakkelijk heengestapt over een aantal elementaire kwesties die tot de voorwaarden behoren waaraan modem, wetenschappelijk verantwoord onderzoek van een literaire tekst zou moeten voldoen. Pleij heeft vermoedelijk een voor iedereen toegankelijk, meeslepend boek willen schrijven. Tot op zekere hoogte is hij daar ook wel in geslaagd, want het ontbreekt hem absoluut niet aan de eruditie en de creativiteit om interessante oplossingen of verklaringen te vinden. Maar dat neemt niet weg dat de historisch geschoolde lezer zich blijft afvragen, hoe Pleij toch zo zeker weet dat de tekst van Smeken bedoeld was om de Brusselaars te overtuigen dat het 'spontane' sneeuwpoppenfeest een laatste manifestatie was geweest van eendrachtige samenwerking tussen alle stedelingen, waarin 'volkse' elementen hand in hand gingen met het civilisatiestreven van de stedelijke elite.

Verskillende kwesties die eigenlijk niet onbesproken kunnen blijven, worden hier buiten beschouwing gelaten of alleen maar aangestipt. Pleij is bijvoorbeeld onzorgvuldig of onzeker als het gaat om het definiëren van door hem gehanteerde sociale categorieën. Hij signaleert wel dat het moeilijk is om vast te stellen, wie waarbij gerekend moet worden (37-44), maar

5 *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen* (2 dln.) verscheen voor het eerst in 1939. Het werd pas vanaf de late jaren zestig tot een gezaghebbend werk voor sociologen, historici en anderen.

6 Pleij, *Sneeuwpoppen*, 36-37 en 378-379 noot 10. In *De wereld volgens Thomas van der Noot* (65) heeft Pleij het over 'de ontwikkeling van een eigen ideologie inclusief gedragsvoorschriften rond de al eerder gevestigde belangen'.

generaliseert er dan verder lustig op los (dè burgerij, dè elite, hèt gewone c. q. onbeschaafde volk). Ook het traceren van historische verschijnselen buiten de door hem onderzochte periode levert problemen op⁷. Zo is het door het Brusselse stadsbestuur gepredikte 'Algemeen Belang' als 'ideologisch concept' (289) beslist geen uitvinding in het kader van de 'patriciërspolitiek van de gezeten burgerij' (319), maar een afgeleide van het van oorsprong Romeinse concept van de *Militia publica* (ook wel: *bonum commune*), dat vanaf de negende eeuw in het christelijke West-Europa de ronde deed en dat in de vijftiende eeuw tot een *topos* was geworden. Een vaste formule dus, die door de Brusselse magistratuur werd overgenomen van de landsheerlijke overheden. Voor Pleij is het niet belangrijk waar zo'n idee vandaan komt. Omdat het beschavingsoffensief voor hem een vaststaand gegeven is en de annexatie- en adaptatiedrift van de uitvoerders ervan in zijn ogen onbegrensd is, kan werkelijk *alles* dienen als argument om dat offensief aan te tonen. De scepticus zal in het geval van het algemeen belang en in tal van andere gevallen de gedachte aan een andere uitleg niet kunnen onderdrukken: waren de Brusselse gezagdragers er niet veeleer op uit zich te conformeren aan bestaande politieke conventies met als voornaamste doel hun verworven machtspositie domweg te handhaven? Beschavingsoffensief of overlevingsstrategie?

Daar komt nog bij dat Pleij's beschavingsproces, dat gekenmerkt wordt door privatisering, verpreutsing, een nieuwe huwelijksmoraal en het elimineren van oncontroleerbare uitingen van 'volkscultuur', wel heel vroeg in een vergevorderd stadium verkeert. Over het algemeen begint het veranderende cultuurpatroon zich pas vanaf het einde van de zestiende eeuw duidelijk af te tekenen, terwijl dat in Brussel al in 1511 het geval zou zijn geweest.

Slechts enkele maanden vóór de publikatie van *De sneeuwpoppen van 1511* verscheen in Frankrijk een enigszins vergelijkbare synthese over de maatschappelijke veranderingsprocessen vanaf de late middeleeuwen, Robert Muchembled's *L'invention de l'homme moderne. Sensibilités, mœurs et comportements collectifs sous l'ancien régime*. Ook Muchembled vaart tegenwoordig op het kompas van Elias en net als Pleij heeft hij grote belangstelling voor de cultuur van de gewone mensen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne samenleving. Het beschavingsproces kent in de visie van Muchembled echter een veel trager en minder agressief verloop dan het beschavingsoffensief van Pleij. Bovendien geeft Muchembled nu duidelijk te kennen dat hij zich in zijn boek *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)* (Parijs, 1978) wat te veel heeft vastgeklampt aan de gedachte van het bestaan van een elitecultuur tegenover de cultuur van het gewone volk, terwijl juist in de vijftiende en de zestiende eeuw de levensstijl van de uiteenlopende maatschappelijke groeperingen in de kern nog niet zo veel verschillen vertoonde⁸. Pleij nu ontleende voor de ontwikkeling van zijn these weer veel aan Muchembled's boek uit 1978 ...

Het grootste probleem waarmee de lezer van het sneeuwpoppenboek te maken krijgt, is mijns inziens een methodologisch probleem. De door Pleij in stelling gebracht sneeuwpoppen zijn namelijk allang niet meer de door Smeken in zijn gedicht ten tonele gevoerde sneeuwpoppen en die zijn, denk ik, ook weer niet geheel identiek aan wat de Brusselaars in 1511 met eigen ogen hebben kunnen aanschouwen. Nu is het beslist niet zo, dat Pleij zich niet zou realiseren dat de

7 Cf. bijvoorbeeld ook de besprekingen van zijn dissertatie *Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen* (Amsterdam, 1979) door J. B. Drewes in *De nieuwe taalgids*, LXXIV (1979) 253-275, M. B. de Jong in *Volkkundig Bulletin*, VI (1980) 159-162 en J. A. Kossmann-Putto in *BMGN*, XCVI (1981) 363-364. Een aantal van de destijds geformuleerde bezwaren geldt ook voor dit nieuwe boek.

8 R. Muchembled, *L'invention de l'homme moderne* (S. 1. [Parijs], 1988) 83.

tekst van Smeken een literaire tekst, dus fictie is. Maar veel kan hem dat kennelijk niet schelen, want tot mijn verbijstering las ik in een interview met de Amsterdamse hoogleraar over het gebruik van zijn belangrijkste bron:

De tekst interesseert me geen bal, het is een springplank. In die tekst vond ik een symbool, een exponent van allerlei zaken die rond 1500 in Brussel speelden. De hoofdpunten daarvan vond ik in dat feest plus tekst terug... Dus ik melk dat feest en die tekst uit, omdat het voor mij een uitvloeisel was van het hele beschavingsgebeuren. Dat vond ik nou zo aardig: een typisch stedelijke gebeurtenis die mij de facto de hoofdstuktitels aanbood die corresponderen met wat er in die stad leefde. Dat is de betekenis van de sneeuwpoppentekst. Het gaat mij niet om de ontleding van één tekst of één feest, nee, ik gebruik hem⁹.

Van meet af aan heeft Pleij de sneeuwpoppen van Smeken ingekapseld in zijn beschavingstheorie. Met als bizarre consequentie dat hij de arme Smeken af en toe verwijt, dat deze te weinig kennis had van de traditionele elitecultuur en dat hij de sneeuwpoppen volker voorstelde dan ze in werkelijkheid waren geweest. Smeken is volgens Pleij het slachtoffer van zijn eigen tekst: 'Hij slaat lustig aan het animeren, absurder dan ooit, maar meer uit nood en in dienst van de eisen van zijn tekst dan in die van de sneeuwpoppen zelf'¹⁰. Die tekst is achterin Pleij's boek als bijlage opgenomen (357-369), voorzien van een aantal woordverklaringen en gevolgd door een index van in het gedicht voorkomende sneeuwpoppen. Wat echter ontbreekt, is een introductie van de bron die recht doet aan de bedoelingen die Smeken met zijn tekst gehad kan hebben. Geheel in de ban van zijn theorie van het beschavingsoffensief beschouwt Pleij de tekst slechts op dit meta-niveau. De mededeling in de Brusselse kroniek dat Jan Smeken een aardig en amusant boekje over de sneeuwpoppen had geschreven en dat het stadsbestuur had geproclameerd dat de sneeuwfiguren door niemand vernield mochten worden, is voor Pleij voldoende reden om aan te nemen dat het sneeuwpoppenfeest een manifestatie was van het beschavingsoffensief en het gedicht een instrument in de strijd tegen de onbeschaafdheid van de volksmassa.

Natuurlijk is het best mogelijk dat het gedicht een afspiegeling is van betrekkelijk nieuwe normen en waarden die de stadsbestuurders dwingend wilden opleggen aan een ieder die maar tot de Brusselse gemeenschap behoorde. Om te weten te komen of deze tekst inderdaad het voertuig kan zijn geweest voor de overdracht van een dergelijk gedachtengoed, zou de onderzoeker er goed aan hebben gedaan de tekst eerst te analyseren volgens de in de literatuurwetenschap inmiddels gangbare receptie-esthetische methode, dat wil zeggen een analyse op het niveau van de tekst zelf om de geïntendeerde receptie of de vermoedelijke receptie-wijze van het literaire produkt (mede op basis van tekst-immanente gegevens) te reconstrueren. Immers, zo'n rederijkerstekst is hoe dan ook — voorgedragen of gelezen — een vorm van communicatie, gebaseerd op conventies en opgebouwd uit taal en andere tekensystemen. Het gaat erom zicht te krijgen op de betekenis-associaties die de tekst teweegbracht. De interpretatie van de bron zou op een aantal punten wellicht toch anders zijn uitgevallen als deze analysemethode was toegepast. Ik zal dat met enkele voorbeelden trachten aan te tonen.

9 J. Salman en M. Stamatiou, 'Ik weet dat ik mijn nek uitsteek'. In gesprek met Herman Pleij', *Leidschrift*, V(1989) iii (juni) 107-121, aldaar 119.

10 Pleij, *Sneeuwpoppen*, 354. Zie bijvoorbeeld ook 79, 81, 88 en 320. Op bladzijde 13 schreef hij al: 'En die [=Smeken] is niet alleen opzettelijk aan het vertekenen, hij vergist zich ook voortdurend in wat hij meent waar te nemen'. Op bladzijde 79 wordt de lezer erop geattendeerd dat Smeken 'ook elders moeite heeft om de achtergrond van de kalendericonografie te herkennen' en op bladzijde 81 luidt de conclusie: 'Smeken vervormt niet alleen, hij mist ook het nodige'.

Smeken schreef zijn gedicht beslist niet met de bedoeling een authentiek ooggetuigenverslag te leveren (waar bijna vijf eeuwen na dato een veelomvattende cultuurhistorische studie op gebaseerd moest worden). De tekst is naar alle waarschijnlijkheid direct na het wegsmelten van de sneeuwpoppen geconcipieerd en gedrukt. Daarover bestaat eenstemmigheid. Pleij gaat ervan uit dat men de gedrukte versie van het gedicht wilde bezitten als geheugensteuntje om de herinnering aan het sneeuwpoppenfestijn levendig te houden. Maar de sneeuwpoppen lagen toen nog vers in het geheugen. Wie ze niet zelf gezien had, kon ernaar informeren. De uitvoering van het uitgaafje is niet zodanig dat het een bezit voor het leven of voor langer dan een leven zou zijn. Vandaar ook dat er maar één exemplaar over is. Pleij veronderstelt dat er 1000 gedrukt zijn (13). Die schatting is echter afgeleid van het ronde getal dat een pedante hofchroniqueur opgeeft als hij het heeft over een van zijn eigen geschriften. Middeleeuwers waren zelden exact als het om grote getallen ging. Over de oplage van de sneeuwpoppentekst is derhalve niets met zekerheid te zeggen.

Uit de tekst zelf blijkt genoegzaam — en Pleij wijst daar ook voortdurend op — dat Smeken de sneeuwpoppen meer leven inblies dan ze van zichzelf bezaten. Ongetwijfeld was hij erop uit de lezer c. q. toehoorder te vermaken en te beleren. Maar wat was nu de 'boodschap' die hij wilde overbrengen? Pleij wil natuurlijk graag dat die boodschap van Smeken naadloos aansluit bij de theorie van het beschavingsoffensief. Omdat dat een profane theorie is, waarin maar weinig plaats is voor het religieuze gedachtengoed van de Brusselaars, weet hij niet goed raad met Smekens bij tijd en wijle zeer stichtelijke woorden. Pleij wijdt weliswaar een hoofdstuk aan de geneugten van het aardse leven en de onverbidelijke dood (hoofdstuk vii: Genot en levenslust) en ook in zijn hoofdstuk over de manier waarop men in de late middeleeuwen de dreigende werking die uitging van de winterse kou letterlijk en figuurlijk probeerde te bedwingen, komen religieuze kwesties aan de orde (hoofdstuk ii: Kou en de verbeelding van de winter), maar het blijven allemaal 'losse eindjes', waarvan het niet altijd duidelijk is of ze alleen dienen om Pleij's these te ondersteunen of ook nog kunnen bijdragen tot een nadere interpretatie van de tekst van Smeken.

De rijmtekst van 408 regels¹¹ eindigt met een strofe, waarmee Pleij niet veel kon beginnen in het kader van het beschavingsoffensief. In zijn eerder vermelde oratie uit 1982 kapittelde hij Smeken al een beetje, omdat deze aan het eind van het gedicht begint te moraliseren, alsof het een preek betrof¹². Smeken heeft daarvoor verhaald dat op 12 februari de dooi was ingevallen: de mensen hadden moeten vluchten voor het (smelt)water. De slotstrofe begint aldus: 'God gheve dat wi so doyen moeten, / Smelten ende te nieute doen ons sonden' (r. 397-398). Verderop wordt ook nog gerefereerd aan het lijden van Christus: 'Christus, doer u doet en u vijf wonden, / Gheeft ons na der doot eewighen vrede' (r. 403-404). Pleij constateerde dat Smeken zich enigszins distantieerde van het beschreven volksvermaak door de hele vertoning achteraf als een exempel te hanteren voor de vergankelijkheid van al het aardse leven. En daarvoor waren die sneeuwpoppen niet opgericht, verzuchtte hij destijds. Met grote stelligheid wist hij toen al te melden: 'Ze drukten spot, angst en agressie uit ten aanzien van locale bekommernissen en sentimenten, waaraan de demonstratie van de gevaren van ijdelheid ten enen male ontbrak'.

Dat Smeken de bedoeling kan hebben gehad het publiek te manen om zijn zonden te belijden en zich door 'versterving' van die zonden te bevrijden ('te nieute doen ons sonden'), is een

11 34 twaalfregelige strofen met rijmschema: ababbcbccdd. Pleij gaat nauwelijks in op de vorm van het gedicht. In de inleiding van de uitgave van Pennink en Enklaar (zie noot 2) wordt dat wel gedaan.

12 Pleij, *De wereld volgens Thomas van der Noot*, 64 (zie noot 3). Ook de nog volgende opmerkingen met betrekking tot het slot van Smekens tekst zijn hieruit afkomstig.

gedachte die ook in *De sneeuwpoppen van 1511* niet is geformuleerd. Daar heet het dat Smeken de omslag in het weer heeft geallegoriseerd tot een grote vanitas-metafoor over het sterven, met het uitspreken van de hoop dat onze zonden even hard zullen wegsmelten als de sneeuwpoppen (60). De twee regels worden losgeweekt van de context en naar een hoger plan getild. Enkele bladzijden verderop (64) volgt de op zichzelf juiste, maar wat ongelukkig neergeschreven, observatie dat de dooi in Smekens rijmtekst kón worden voorgesteld als een verlossing door God uit de helse situatie van zondigheid, omdat de zielen van zondaars in hel en vagevuur niet alleen met verzengende hitte, maar ook met ijzige koude worden geconfronteerd. In dit verband worden opnieuw de versregels 397 en 398 aangehaald om als illustratie te dienen in een beschouwing over hiernamaalsvoorstellingen ('De catechese van de kou', 63-73). De volgende twee versregels in de tekst sluiten echter rechtstreeks aan op de twee voorgaande. Erin besloten ligt de wens van Smeken, dat we vrolijk en blij in de hemel mogen belanden, waar de doodsdreiging is opgeheven (en niemand derhalve meer hoeft te boeten voor zijn zonden)¹³. Dan zegt hij dat alles vergankelijk is en refereert hij eraan dat Christus door zijn lijden voor de zondige mens de weg heeft gebaad naar de eeuwige vrede.

Juist die verwijzing naar de dood en het lijden van Christus in combinatie met de moraal die niet alleen in de epiloog, maar ook in vele andere strofen is verwoord, zou de sleutel kunnen zijn tot de ontcijfering van de betekenis van het gedicht op het niveau van de tekst zelf. En misschien heeft dat consequenties voor de interpretatie van de sneeuwpoppen in het licht van Pleij's visionaire beschavingsoffensief. De slotstrofe van Smekens tekst doet vermoeden dat dit 'spotsermoen' bestemd was om voorgedragen te worden op vastenavond. Het is niet ongebruikelijk dat in vastenavondteksten toespelingen worden gemaakt op doel en functie van de veertigdaagse vastenperiode, die op aswoensdag een aanvang neemt¹⁴. Het askruisje dat men op die dag ontvangt, moet de mensen herinneren aan de vergankelijkheid van het leven. Iedere katholiek moet—sinds 1215—tenminste eenmaal per jaar biechten (i.e. zijn zonden belijden), en wel vóór het Paasfeest. Het is waarschijnlijk geen toeval dat Smeken de sneeuwpoppen in verband brengt met de lijdensgeschiedenis van Christus.

Chronologisch staat niets deze veronderstelling in de weg. De dooi viel in op 12 februari en vastenavond viel in 1511 op 4 maart. Smeken had dus bijna drie weken de tijd om het gedicht te schrijven. Wanneer Thomas van der Noot de tekst gedrukt heeft, doet niet echt ter zake. Maar als Smeken het gedicht als vastenavondtekst heeft bedoeld, dan wordt het trekken van conclusies met betrekking tot het beschavingsoffensief gecompliceerder dan Pleij het in zijn boek doet voorkomen. Eén ding is zeker: we zullen nooit weten, of de door Smeken beschreven sneeuwpoppen er ook echt zo hebben gestaan. Het is in mijn ogen opmerkelijk dat een fiks aantal van Smekens poppen geheel en al past in het vastenavondrepertoire¹⁵.

Nogal wat personages geven zich over aan lichtzinnig vermaak: zij drinken, dobbelen en vrijen.

13 Het ontbreekt mij aan de ruimte om Smekens directe en indirecte verwijzingen naar de *Openbaring van Johannes* (de *Apocalyps*) toe te lichten.

14 Een uitnemend voorbeeld is het door Pleij op bladzijde 48 in het kader van de koudebezwering aangehaalde fragmentarisch overgeleverde *Tspel van den somer ende van den winter* uit ca. 1436, dat is uitgegeven door P. J. Leendertz in: *Middelnederlandsche dramatische poëzie* (Leiden, 1907) 436-441. Dit kan niet anders dan een vastenavondspelletje zijn. Andere voorbeelden onder meer in: A. von Keller, ed., *Fastnachtspiele aus dem fünfzehnten Jahrhundert* (4 dln.; Stuttgart, 1853-1858; ongewijzigde herdruk Darmstadt, 1965-1966).

15 Talloze voorbeelden van vastenavondgebruiken en vastenavondrepertoire zijn te vinden in het rijke (maar rommelige en op bepaalde punten discutabele) boek van Paul Vandenbroeck, *Jheronimus Bosch. Tussen volksleven en stadscultuur* (Berchem, 1987), waarvoor Pleij een 'Ten geleide' schreef.

Of zij bevinden zich in een toestand die indruist tegen de normale gang van zaken (Aristoteles bereiden door Phyllis, een spinnend varken, een sneeuwpop bij wie een steen in de hals groeit, dat wil zeggen een krankzinnige, enz.). Natuurlijk vertegenwoordigen in feite alle sneeuwpoppen de omgekeerde wereld, want zij kunnen immers niet praten, eten of drinken, en ze zijn evenmin in staat de handeling waar zij mee bezig zijn te volbrengen. Smeken buit dit gegeven uit. Veel van zijn grapjes en scabreuze opmerkingen hebben te maken met de onmacht van de poppen. Bovendien blijft hij herhalen welk lot deze lieden boven het hoofd hangt: uiteindelijk zullen zij smelten en met het dooiwater verdwijnen in de richting van de zee. Naar Zeeland, wordt er vaak aan toegevoegd. Pleij noemt dit de Zeeland-toop: een fraai staaltje dooihumor, waarmee Smeken 'appelleert... aan een gewenst raadselkarakter van feestritueel en feestrepertoire' (85-86). Vermoedelijk zat er voor Smeken en zijn publiek nog een aspect aan de dooi-metafoer. De verdrinkingsdood is over het algemeen een dood die iemand overvalt. En wie onvoorbereid sterft, gaat onherroepelijk naar de hel. De toediening van de laatste sacramenten is onmogelijk en het lichaam kan niet in gewijde grond begraven worden. Kortom, dood door verdrinking is iets dat je maar beter kunt vermijden.

Dat sneeuw en ijs in de late middeleeuwen overal in Europa geassocieerd werden met een zondige levenswandel, wordt door Pleij ook wel opgemerkt. Hij haalt enkele voorbeelden aan uit de exempelliteratuur: het verhaal van een man die penitentie doet door 's winters in een ijskoude rivier tussen de ijsschotsen te gaan staan, en van een bisschop die de ziel van een in het ijs vastgevroren man weet te redden (72). Dit lijntje wordt echter niet doorgetrokken naar Smekens sneeuwpoppengedicht. Terwijl toch niet uitgesloten moet worden dat Smeken met zijn gedicht soortgelijke bedoelingen heeft gehad als degenen die ijzige exempelen in hun preken verwerkten. Exempla zijn dikwijls heel profaan. Ze dienden om mensen angst voor de eeuwige verdoemenis in te boezemen, om de strijd tegen de ondeugden aan te binden en om aan te geven hoe het zieleheil, dat wil zeggen het hemelse paradijs, is te bereiken. Sommige sneeuw-, ijs- en verdrinkingsexempla hebben iets carnavalesks, omdat er sprake is van een omgekeerde-wereldsituatie. Zo kwam ik in de *Index exemplorum. A handbook of medieval religious tales* van Frederic C. Tubach (Helsinki, 1969) een vrouw tegen die zwanger was geworden van een ijskegel (Tubach, nr. 4451 : het 'sneeuwkind'; de vrouw heeft zich schuldig gemaakt aan wellust en overspel met de duivel) en een babbelziek en tegendraads vrouwspersoon, wier echtgenoot vreesde dat ze *stroomopwaarts* zou drijven, als ze in een rivier zou vallen (Tubach, nr. 5285).

In het boek van Pleij had één exemplen echter niet mogen ontbreken. Het is het verhaal van de heilige Franciscus die in verleiding werd gebracht door de duivel. Franciscus trok zijn pij uit en geselde zichzelf. Omdat de zinnelijke bekoring zich niet liet verjagen, rende hij naar buiten en hij wentelde zijn geteisterde lichaam in de bevroren sneeuw. Dit verhaal komt uit de koker van Franciscus' eerste biograaf, Thomas van Celano. Het verhaal is daarmee nog niet uit: Franciscus greep de sneeuw met beide handen en maakte zeven sneeuwpoppen. Een vrome broeder, die het zag, wist te melden dat de duivel waarvan de heilige was bezeten pas vertrok, toen Franciscus zijn eigen lichaam vermanend had toegesproken:

Die grootste is je vrouw, die vier kleintjes zijn je kinderen, en daar heb je ook nog twee bedienden. Gauw een beetje, zou je ze niet aankleden voor ze sterven van kou? Is je dat teveel werk? Bepaal je dan tot de dienst van de Ene Heer¹⁶.

Dit exemplen is alleen al van belang, omdat er maar heel weinig verwijzingen naar het maken van

16 Voor het gemak citeer ik hier Helene Nolthenius, *Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten* (5e dr.; Amsterdam, 1989) 134. Bij Tubach is het nr. 4748.

sneeuwpoppen in de middeleeuwen voorhanden zijn. Verder lijkt het me een niet onbelangrijk gegeven dat in dit anekdotische verhaaltje de sneeuwpoppen rechtstreeks aan de wellust, een van de zeven hoofdzonden, gekoppeld zijn. Het is goed mogelijk dat Smeken en zijn publiek, met inbegrip van de makers van de Brusselse sneeuwpoppen, het exemplaar over de sneeuwpoppen van Franciscus van Assisi kenden. En als ze er niet van op de hoogte waren, dan hadden ze ongetwijfeld weet van andere ijzige exempla.

Gaan we nog even door met het analyseren van de sneeuwpoppentekst, zonder meteen te denken aan een mogelijk beschavingsoffensief en zonder ons te bekommeren om plaats en uiterlijk van de echte sneeuwpoppen, dan is nog veel meer vastenavondrepertoire c. q. omgekeerde-wereld-thematiek aan te wijzen. Ik noem hier als voorbeeld de zeemeermin uit de versregels 96-100 en 368, de verleidelijke sirene die alles en iedereen naar de zee wil lokken. Half mens ('vlees'), half vis, symboliseert zij de overgangsfase tussen de 'vette' dagen vóór de vasten en de vastenperiode¹⁷. Haar stem produceert satanische muziek en ook anderszins heeft zij banden met de andere wereld. Zowel het leven als de dood zijn in haar aanwezig. De meermin is een bekend iconografisch thema in de late middeleeuwen. Op afbeeldingen draagt zij in haar handen een kam (purificatie/catharsis) en een spiegel (ijdelheid en omkeringsattribuut). Zij staat voor de hoofdzonden wellust, hoogmoed en toorn¹⁸. Bij de in Zeeland gevonden carnavalsinsignes, die dateren van omstreeks 1500, is er één van een naakte vrouw in een vissebek¹⁹. Vermoedelijk stelt ook zij een onkuise zeemeermin voor. Dat vastenavondvierders vaak in bootjes op het water drijven (de blauwe schuit, het narrenschip) heeft naar mijn mening eveneens te maken met de overgangssituatie waarin zij zich bevinden²⁰.

Ook dat wat door Pleij wordt aangeduid als 'de bergen komische stront die de tekst zo gretig over de sneeuwpoppen uitstort' (16), lijkt moeilijk in te passen in de theorie van het beschavings-offensief. De auteur is er desondanks van overtuigd 'dat die toegevoegde stront- en seksfolklore allereerst tot het rationele instrumentarium behoort van praktisch zakendoen met nieuwe morele waarden, ten bate van burgerlijke elites'. Als je op het niveau van Smekens tekst blijft, ligt de gedachte aan de door Michail Bakhtine aangedragen verklaring meer voor de hand. In zijn visie zijn uitwerpselen en urine in staat om de angst van de mens voor kosmische veranderingen (bijvoorbeeld de wisseling der seizoenen, de overgang van leven naar dood, de angst voor het einde der tijden) om te zetten in—carnavalesk—gelach. Deze lichamelijke afvalproducten zijn immers het resultaat van een kosmisch veranderingsproces op microniveau. Tevens ziet Bakhtine een dergelijke relatie tussen urine, bloed en *zeewater*²¹. De plussende en poepende sneeuwpoppen hebben in Smekens tekst misschien toch een wat specifiekere functie dan hun in het sneeuwpoppenboek wordt toegedacht.

Natuurlijk zijn dit slechts enkele — voorzichtige — suggesties voor een nadere duiding van de tekst. Ik zou daar nog vele voorbeelden aan kunnen toevoegen (bijvoorbeeld over de gevoelens ten opzichte van naaktheid omstreeks 1500). Op grond van het sneeuwpoppengedicht

17 C. Gaignebet, J.-D. Lajoux, *Art profane et religion populaire au moyen âge* (Parijs, 1985) 148; zie ook: 142-143, 146-147, 149 en 262 (met afbeeldingen).

18 F. Garnier, *Le langage de l'image au moyen âge*, II, *Grammaire des gestes* (S. 1., s. a. [1989]) 74, 76-77, 86-87, 138-139, 248, 316, 324, 325 (met tekeningen en afbeeldingen in kleur).

19 L. Dresen-Coenders, 'De omgekeerde wereld: tot lering en vermaak' in: M. L. Caron, ed., *Hese en hemelse vrouwen. Schrikbeelden en voorbeelden van de vrouw in de christelijke cultuur (1400-1600)* (Utrecht, 1988) 73-84, aldaar 80-81 (met afb.).

20 Vergelijk het 'wegdrijven' van de sneeuwpoppen van Smeken.

21 M. Bakhtine, *L'oeuvre de François Rabelais et la culture populaire au moyen âge et sous la renaissance* (vert. uit het Russisch; S. 1. [Parijs], 1970) 332-333.

zou ik niet meteen willen veronderstellen dat Smeken de bedoeling had de recipiënten van zijn tekst op te trekken naar een beschavingsniveau waar geen plaats is voor platvloers vermaak en waar erotiek en seksualiteit intieme en hoogverheven zaken zijn geworden, waarover men geen grapjes zou mogen maken en die alleen door 'echte kunstenaars' verbeeld mogen worden. Als Smeken inderdaad de sneeuwpoppen heeft beschreven zoals ze in Brussel te zien zijn geweest, dan moeten we met Pleij constateren dat de makers geput hebben uit een al veel langer bestaand f eestrepertoire. De bijbelse en mythologische figuren waren onder meer bekend van plechtige intochten, tableaux vivants bij staatsiebanketten en uit de literatuur (onder andere exempla). Maar daarmee is nog niet duidelijk wie bepaalde, wâar en waarom een personage of een beeldengroep van sneeuw moest verrijzen. En al evenmin is duidelijk geworden voor welk publiek Smekens tekst nu eigenlijk bedoeld was.

Het is helaas niet mogelijk hier nader in te gaan op de vele positieve aspecten van *De sneeuwpoppen van 1511* waarop ik de aandacht zou willen vestigen. Pleij geeft blijk van een enorme belezenheid en van een bewonderenswaardig vermogen om met grote scherpzinnigheid allerlei gegevens uit diverse soorten bronnen met elkaar in verband te brengen. Zijn interpretaties zijn nu eens overtuigend, dan weer alleen maar gedurfd of zelfs suggestief²². Een zekere neiging tot generaliseren is hem niet vreemd, zodat veronderstellingen vaak te vlot als zekerheden worden gepresenteerd. Het gemak waarmee Pleij de hem ter beschikking staande informatie verwerkt tot een visie op de cultuur en mentaliteit in de stad Brussel in de vroege zestiende eeuw leidt mijns inziens ten onrechte de aandacht af van de belangrijkste bron, het sneeuwpoppendicht van Smeken.

22 Een andere bespreker van *De sneeuwpoppen van 1511* gebruikte ditzelfde woord om Pleij's werkwijze te typeren. Vergelijk G. J. M. Nijsten, 'Neerlandici schrijven geschiedenis', *Theoretische geschiedenis*, XVI (1989) 455-464, aldaar 461.

Reactie

HERMAN PLEIJ

Mevrouw Dhanens had meer aandacht gewenst voor de iconologische tradities rond de besproken sneeuwsculpturen. Nog meer? Mogelijk is dat wel, want er is materiaal genoeg. Maar ik vrees, dat ik doelstelling en grenzen van het boek dan verre overschreden zou hebben.

Mevrouw De Ridder maakt een reeks verhelderende opmerkingen over sociale stratificatie in de Brabantse en Vlaamse steden van de late middeleeuwen. Haar getoonde inzicht en suggesties aanvaard ik van harte. Jammer genoeg bestond (en bestaat) een dergelijke benadering van de situatie in Brussel voor de genoemde periode niet. Zelfstandig onderzoek naar ontwikkelingen in het samenstel van de Brusselse geledingen behoorde niet tot mijn mogelijkheden, zodat ik de benodigde gegevens moest ondenen aan bestaande studies. Die zijn er in overvloed. Maar ze leggen in koor uit hoe gecompliceerd de Brusselse situatie wel is, onder meer door de aanwezigheid sinds eeuwen van een vorstelijk hof met alle toebehoren. Mij trof dit ook, van meet af aan, en al meteen in de sneeuwpoppen zelf die een wonderlijk mengsel leken te tonen van alle denkbare culturen, milieus en tradities. Vandaar dat ik de sociale stratificatie van Brussel eerst uitvoerig in deze zin problematiseer, daarbij geholpen overigens door eerdere publikaties van mevrouw De Ridder, waarin zij aanvoert hoe moeilijk het is om alleen al onder de zeven patriciërs-geslachten steeds vast te stellen wie van adel is en wie niet. Maar na deze erkenning moest ik aan het werk met de destijds aanwezige gegevens en inzichten.

Voor Brussel zijn er op dit moment overigens nog geen betere. En de verwijzingen naar resultaten met betrekking tot een aantal andere steden zoals Den Bosch kunnen slechts van dienst doen als inspirerende bevragingen naar de situatie in Brussel. Want mevrouw De Ridder zal toch niet menen, dat daar in directe zin veel mee aan te vangen is. Juist Brussel neemt een eigen positie in, waardoor inzicht en gegevens van elders moeilijk hanteerbaar zijn.

Mocht de gewenste studie naar de voorstellen van mevrouw De Ridder ondernomen worden, dan maak ik mij toch zorgen over een centraal aspect daarin. Het grote punt is en blijft de voortdurende sociale mobiliteit, die het vrijwel onmogelijk maakt om voor enige periode van 'vaste' geledingen te spreken. Steeds weer en bij allerlei aanleidingen van zowel politieke als culturele aard vinden er verticale doorkruisingen plaats, gelegenheden allianties en Solidaritäten, die niet zelden sterker blijken te zijn en langduriger dan de in theorie beklede 'stand'. Ik merk dat herhaaldelijk op en geef daar menig voorbeeld van. Mevrouw De Ridder bevestigt dat ook. Maar is het dan niet zaak om eerder met een ontwikkelingsmodel te komen om deze driftige mobiliteit te kunnen beschrijven in plaats van weer zo 'n statisch patroon, dat als enige winst een verdere verfijning laat zien?

Dit centrale probleem toont zich het duidelijkst bij de door haar gesuggereerde plaatsing van kunstenaars, drukkers en schoolmeesters. Ze situeert die tussen de burgers en het 'gemeen'. Maar daarmee wordt de werkelijkheid wel zeer veel onrecht aangedaan. Vooral die kunstenaars en drukkers bewegen zich ongemeen sterk door de geledingen heen, of het nu om intellectuele dan wel materiële elites gaat of de combinatie daarvan. Jan Gossaert verblijft gedurende jaren min of meer in vaste dienst bij Philips van Bourgondië (de admiraal). Alles wijst erop dat hij volwaardig verkeert in dit intellectueel en materieel zo begenadigde milieu, waarvan ook humanisten als Gerardus Geldenhauer deel uitmaakten. Ze zijn aanwezig bij Philips' onderhandelingen met de paus in 1509, waarbij hun expertise over de kunsten (in het bijzonder de